

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ TEMPERAMENT TIPLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

İxtisas: 6104.01 – pedaqoji psixologiya

Elm sahəsi: psixologiya

İddiaçı: **Turanə Əhmədağa qızı Hüseynova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
“Psixologiya və xüsusi təhsil” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva

Rəsmi opponentlər: Psixologiya elmləri doktoru, professor
Qızxanım Nizaməddin qızı Qəhrəmanova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ceyhun Qurbanlı oğlu Ahyev

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zərifə Nüyvər qızı Nəsrullayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının, Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət
göstərən FD 2.43 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Psixologiya elmləri doktoru, professor
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva

imza

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Müşviq Hüseyn oğlu Mustafayev

imza

Elmi seminarın sədri: Psixologiya elmləri doktoru, dosent
Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov

imza

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hazırda təhsil sisteminə şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına diqqət artmaqda, onun fərdi quruluşunun nəzərə alınmasına yönəldilmiş texnologiyalar genişlənməkdədir. Bu istiqamət ibtidai təhsil pilləsində də geniş vüsət alıb. Ona görə də pedaqoji psixologiyada aparılan tədqiqatlarda ənənəvi olaraq fərdiliyin öyrənilməsinin aktuallığı qorunub saxlanılır. Fərdiliyin başlıca problemlərindən biri isə - temperamentdir.

Müasir təhsil sisteminin qurulmasını hədəfləyən "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın strateji istiqamətlərindən biri də "Təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən yüksək nüfuzlu təhsilverənin formalaşdırılması" təşkil edir.

Temperamentin tədqiqini aktual edən məsələlərdən biri də son illər respublikanın təhsil sistemində aparılan kurikulum islahatlarıdır. Bu islahatların əsas məzmununu da şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının yeni Təhsil Qanununda təhsilin məzmununa və təşkilinə qoyulmuş ümumi tələblərə bunlar daxil edilmişdir (maddə 11): "Təhsilalanlarda müasir tələblərə və şəraitə uyğunlaşmaq, rəqabət qabiliyyətli olmaq, ünsiyyət yaratmaq bacarığını formalaşdırmaq; öz üzərinə məsuliyyət götürmək, demokratik təsisatların fəaliyyətində və inkişafında iştirak etmək keyfiyyətlərinə malik müstəqil, yaradıcı şəxsiyyət və vətəndaş formalaşdırmaq; təhsilalanların şəxsiyyət kimi inkişaf etməsini təmin etmək"¹.

Şəxsiyyətin quruluşunda fərdi xüsusiyyətlər əsas yeri tutur. Təlim prosesinin vacib prinsiplərindən sayılan fərdi yanaşma işini diqqət mərkəzində saxlamaq üçün, əlbəttə ki, şagirdin temperament xassələrini, onun təzahür xüsusiyyətlərini bilmək praktik sahədə fəaliyyət göstərənlər üçün vacib məsələdir.

¹ Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, - 2009, - 105 s.

Temperament xassələrinin kiçik məktəbli yaşı dövründə öyrənmək pedaqoji prosesdə şagirdlərin fərdi üslubunun formalaşdırılması, möhkəmləndirilməsi və inkişafı baxımından da səmərəlidir. Bu sahədə dünya psixologiyasının görkəmli nümayəndələri C.Bruner, V.Ştern, J.Piaje, L.S.Vıqotski, V.S.Merlin, N.A.Mençinskaya, V.N.Myasişev və b.xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

Tədqiqatın aktualığı həmçinin kurikulumda tətbiq olunan qruplarla işin təkmilləşdirilməsi zərurəti ilə də bağlıdır. Bunun üçün şagirdlər özlərinin temperament tipinə uyğun subyektiv fəallıq göstərməli olurlar. Ə.Ə.Əlizadə bunun vacibliyini qeyd edərək yazır ki, “yeni pedaqoji təfəkkür şagirdi özünü təyin edən və özünü reallaşdıran şəxsiyyət, təhsil prosesinin subyekt kimi dəyərləndirir. Bu, yeni pedaqoji təfəkkürün məhək daşdır, onun kommunikativ əsası ancaq həmin müddəa kontekstində açıqlana bilər. Önemli kommunikativ əsasda müəllimlə şagird arasında əməkdaşlıq münasibətləri əmələ gəlir və bərqərar olur: sirli-sehirli sinif məkanında iki subyekt - müəllim və şagird birgə fəaliyyət göstərirlər” (13, s. 261-262)².

Buradan aydındır ki, kiçik məktəbli yaşı dövründə uşaqların səmərəli təlim fəaliyyətinə bir sıra amillər təsir edir. Həmin amillər içərisində kiçikyaşlı məktəblilərin özününizamlama imkanları da öndə durur. Özününizamlama - insanın özünün-özü üçün subyekt olduğu münasibətlərdir. Özününizamlama şəxsiyyətin elə bir komponentidir ki, o yalnız fəallıqla deyil, bir çox başqa amillərlə də şərtlənir. Özününizamlama zamanı fəallıq xarici aləmə və ya başqa şəxslərə deyil, insanın özünə yönəlir. Bu nəticəni özününizamlama sahəsində araşdırmalar aparmış psixoloqlar (L.S.Vıqotski, N.A.Mislavski, O.A.Konopkin, K.A.Abdulxanov və b.) əldə etmişlər.

Tədqiqatın mövzusunu aktuallaşdıran digər məsələ kiçikyaşlı məktəblilərdə fərdi iş üslubunu formalaşdırmaqla gələcəkdə onlarda koqnitiv fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaqdır. Fərdi iş üslubunun əsasında temperament, hərəkətlərin sürəti, impulsivliyi, davamlılığı, axıcılığı, diqqətin paylanması, köçürülməsi, mərkəzləşməsi və d. bu

² Əlizadə, Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. - Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, - 2008, - 479 s.

kimi idrak fəaliyyətini səciyyələndirən məsələlər durur. Əgər pedaqoqlar kiçikyaşlı məktəblilərin fədri iş üslubunun təyini və inkişafına təsir yollarına bələd olmasalar, əlbəttə ki, bu sahədə şagirdlərə köməklik göstərməkdə çətinlik çəkəcəklər. Ona görə də bu problemə tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən mövzulardan biri kimi baxılır.

Təhsil mühitində kiçikyaşlı məktəblilərin temperament tiplərinə görə diferensiallaşdırılmasından mütəmadi olaraq bəhs edilir. Əslində isə, bu, pedaqoqların çətinlik çəkdiyi praktik işlərdən biridir. Onun necə aparılması, temperament tiplərinə görə şagirdlərə necə yanaşılmasını aydınlaşdırmadan, şübhəsiz ki, bu sahədə köməklik göstərmək mümkün deyildir. Tədqiqatda araşdırılmalı olan sahələrdən biri kimi qeyd edilən məsələ ilə bağlıdır. “Psixologiyada fərdi-tipik xüsusiyyətlər uşağın təbiətində davamlı, sabit cəhətlər kimi özünü göstərir. Ona görə də pedaqogikada fərdi yaşamağa, diferensiallaşmaya xüsusi diqqət yetirilir. Diaqnostika işində uşağın fərdiliyinin fiziologiyası da nəzərə alınmalıdır. Ə.Ə. Əlizadə problemlə bağlı mövcud vəziyyəti belə izah edir ki, fərdi yaşama yeni kontekstdə tədris fənnindən uşağa doğru getməli deyil, uşaqdan, onun malik olduğu imkanlardan tədris fənninə doğru getməyi nəzərdə tutur. Müəllifə görə təlimin fərdiləşdirilməsi özünəməxsus prosesdir və elə buna görə də diaqnostikaya söykənməlidir” (16, s. 298)³. Ona görə də bu problemi ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Tədqiqatı aktuallaşdıran daha bir məsələ kiçikyaşlı məktəblilərin referent qruplarının temperament xassələrinə görə təhlilidir. Məlum olduğu kimi, hər bir sosial qrupda müxtəlif istiqamətli referent qruplar yaranır. Kiçik məktəbli yaşında uşaqlarda belə qruplar situativ və qısamüddətli olsa da, onların yaranmasında temperament xassələrinin rolunu, qarşılıqlı münasibətlərdə bu xassələrin nəzərə alınması qaydalarını öyrənmək tələb olunur.

Təlim fəaliyyətində temperament tiplərinin nəzərə alınması üzrə səmərəli nəticələr əldə etməkdən ötrü müəllim, valideyn və kiçikyaşlı məktəblilərin özlərinin birgə fəaliyyəti tələb olunur. Müəllim və valideynlər, bir tərəfdən şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə yaxından

³ Əlizadə, Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya / Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə. 2 cildə, c.1. - Bakı: -2010. - 320 s.

bələd olmalı, bu işin elmi istiqamətlərindən yararlanmalı, digər tərəfdən, onlara özünümüəyyənləşdirmə, özünəanlama, özünüdərkətmə, özünütənzimətmə və özünənəzarət yollarını göstərməli, öyrətməlidirlər. Hazırda psixologiyada bu sahədə tətbiq edilən vasitələri, proqram və texnologiyaları, psixoloji metodları ümumiləşdirmədən konkret təkliflər vermək çətindir. Bütün bunların əsasında isə temperament durur. Ona görə də tədqiqatın mövzusu “Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində temperament tiplərinin nəzərə alınması” kimi müəyyənləşdirmişik.

Mövzunun işlənmə vəziyyəti. Hələ qədim mədəniyyətlərdən elmə insanların humoral sistemlərinə və konstitusional quruluşlarına görə fərqləndirilməsi və qiymətləndirilməsi məlumdur. Humoral sistemə görə temperament xassələrinin izahı Yunan filosofu P.Hippokrat tərəfindən əsaslandırılır. Aristotel qan hissəcikləri içərisində bir qisminin isti, digər qisminin soyuq reaksiyalar yaratmasına inanırdı. İ.Kant qanın xassəsinin 4 tipini ayırd edirdi. Temperamentin emosiya, hiss və duyğularda fərqli təzahürü sahəsindəki ilk araşdırmaların müəllifi V.Vuntur.

E.Kreçmer psixozların bədən quruluşlarının öyrənilməsi sahəsindəki tədqiqatlarının nəticələrini ümumiləşdirmişdir. XX əsrin əvvəllərində U.Şeldon və S.S.Stivensin tədqiqatları konstitusional psixologiyaya, sözün həqiqi mənasında, yeni ruh gətirdi. U.Şeldon insanın psixi konstitusiyasının 3 əsas somatotipə uyğun olaraq formalaşmadığını bildirdi.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq psixologiya elmində ilk tədqiqatlar (Lavater, Hell, Spürsheym, Rostan, Biola, Suqo, Nakkarti) konstitusional quruluşdan tədricən davranışa yönəldildi. İ.M.Pavlov, Q.B.Ananyev, N.Ayzenk, R.Kettel, B.S.Merlin və b. psixoloji tədqiqatları göstərir ki, fərdi fərqlərin parametrləri haqqında tam, aydın, ziddiyyətsiz təsvir vermək, onun psixoloji mənzərəsini yaratmaq çətindir.

Psixologiyada temperament haqqında ilk nəzəriyyənin yaradılmasına O.Qross cəhd göstərmişdir. O, insan fəaliyyətinin temporal-energetik xarakterinə diqqət yetirdi. Daha sonralar bu sahədə Y.Strelyau, V.D.Nebilisın O.Qrossun fikirlərini inkişaf etdirdilər. K.N.Kornilov temperamenti insan davranışının dinamikası ilə əlaqə-

ləndirərək onun öyrənilməsinə bu aspektdən yanaşmanı məqsədə uyğun hesab edirdi. V.M.Rusalov temperamenti özündə insan psixikasının müstəqil baza qurulumalarını ifadə edən, xarakteristik xüsusiyyətlərin məzmun zənginliyini yaradan psixo-sosio-bioloji kateqoriya adlandırdı. C.P.Gilford psixometrik metodun köməyi ilə temperamentlə bağlı ümumiləşdirmələr etdi.

İ.P.Pavlov bu tədqiqatların nəticələrinə görə insanın temperament tipi və sinir sisteminin quruluşu arasında paralellik aparıldı. Temperament xassələri haqqında K.Konradın adı ilə bağlı olan genetik nəzəriyyə həmin xassələrin yaranmasını irsən keçən dominantlıq və repressivlik əlamətləri ilə əlaqələndirir. Temperamentin faktor təhlilini aparan K.Q.Yunq onun ekstravert, introvert tipini təklif edirdi. H.Ayzenk temperamentə bu iki tiplə yanaşı emosional stabilliyi və emosional labilliyi (nevrotizmi) də əlavə etmişdir.

İnsanın fərdiliyi sahəsində geniş araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların (A.Adler, B. Merlin, J.Piaje, R.Kettel) gəldiyi nəticələrə görə, temperament tiplərinin fərdiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi artıq psixologiyada öz təsdiqini tapmış məsələlərdəndir. Təhsilin bu və digər problemlərindən bəhs edərkən şagirdlərə fərdi yanaşmada, onların təbii quruluşunun nəzərə alınması üzrə fundamental tədqiqatçıların (J.Piaje, B.Q. Ananyev, P.Y.Qalperin, L.S.Viqotski, L.V.Zankov, B.S.Merlin, V.D.Nebılın və b.) qəbul etdikləri əsas tezis isə budur: şagirdi fərdiliyini qoruyub saxlamaqla inkişaf etdirmək. Ona görə də şagirdlərin temperament tipi təlim prosesində mütləq nəzərə alınmalıdır.

Digər tədqiqatçılar isə öz araşdırmalarında təlim prosesində bunun necə baş verməli olduğunu aydınlaşdırırlar (B.Ananyev, İ.Dubrovina, A.Lyublinskaya, M.Volokitina, M.Mençinskaya, N.Poddyakov, A.Zak, S.Pavlov, J.Blokin, K.Pavlov və b.). Bu sahədə L.S.Viqotski daha dəyərli fikirlərlə çıxış edərək təlim prosesində fərdiliyin qorunmasını ciddi şəkildə müdafiə edirdi. Y.L.Kolominski və E.A.Panko uşaqlarda temperament tipini müəyyən etmək üçün onların yaş xüsusiyyətlərini, eləcə də əsəb sisteminin üstün xüsusiyyətlərini, göstəricilərini öyrənmək lazım gəldiyini qeyd edirlər. Bu reallıqlara əsaslanaraq Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə. Əlizadə, B.H. Əliyev və b. Azərbaycanın təhsil sisteminə fərdi yanaşmaya diqqət yetirilməsini vacib məsələ kimi

vurğulayırlar. R.İ.Əliyevə görə, temperament xasələri insan qabiliyyətlərinin təzahürünə və inkişafına təsir edən xarakterik əlamətlərdəndir.

İdrak fəallığının temperamentlə əlaqəsi də tədqiqatların predmeti olmuşdur. Ən müasir tədqiqatlarda kiçikyaşlı məktəblilərdə təfəkkürün inkişafı ilk növbədə şəxsiyyət və yaradıcılıq problemləri ilə əlaqəli şəkildə araşdırılır. Burada temperament xasələri ilə bilavasitə bağlı olan təfəkkürün çevikliyi, hafizənin operativliyi, təlim hərəkətlərinin tezliyi, ardıcılığı, iradiliyi və s. bu kimi məsələlər öyrənilir. Bu sahədəki araşdırmalarında D.Bruner, P.Y.Qalperin, J.Piaje, A.N. Leontyev, L.V.Zankov, A.A.Rean, Ə.Ə.Qədirov, A.Z.Zak, E.M.Quliyev və b. fikirlərinə istinad olunur. B.Blum, M.Enqlexart, E.Furst, U.Xill və D.Krasvollun idrak bacarıqlarını təsnif etmək üçün hazırladığı üsullar təhsil prosesində fikri bacarıqlar şəbəkəsi yaradır. Koqnitiv məqsədlər taksonomiyası kimi adlanan bu taksonomiya müxtəlif səviyyədə düşünmə və ya fikirləşmə bacarıqlarını əhatə edir ki, təlim prosesinin planlaşdırılmasında, qrup işinin təşkili zamanı interaktiv üsulların tətbiqində şagirdlərə temperament xasələri baxımından fərdi yanaşmaq lazım gəlir.

E.Erikson özünəinam hissini məktəb uğurları ilə əlaqələndirərək neqativ nəticələrin başlıca amili hesab edir. P.Y.Qalperin şagirdlərdə pozitivizmin dərinləşməsi üçün vəziyyətdən çıxış yolunu onların mərhələli yaradıcı fəaliyyətə cəlb olunmasında görür. Problemlə bağlı E.P.İlinin tədqiqatlarında diqqəti cəlb edən məsələ neqativ yükün hansı metodlarla deyil, necə sərf edilməsi, bu prosesdə hansı hərəkət aktlarından istifadə edilməsidir. S.L.Rubinşteyn, L.M.Fridman, V.V.Davıdov, O.K.Tixomirov, Y.Ş.Kərimov, N.F.Talızina, N.A.Mençinskaya, V.İ.Boqolyubov, M.M.Levina da problemə bu aspektən yanaşırlar. Ə.Ə.Əlizadə idrak prosesləri və hisslər, N.Q.Morozova dərkətmə maraqları, M.İ.Volokitina kiçik məktəblilərdə təlim şəraitində və tapşırıqların həllində əyani-obrazlı təfəkkürün imkanlarından istifadə yollarını göstərir. R.S.Nemov təhsil prosesində temperament və fərdiliyin əlaqəsini, hər şeydən əvvəl şagirdlərin idrak proseslərinin xassələri, hərəkət və ünsiyyətlə bağlayır. A.Zaporojes, N.E.Malkov fərdi işin təşkilində ilk növbədə psixoloji tempin nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab edirlər.

Məsələlərin öyrənilməsində temperament tiplərinin tədqiqi öndə durur. Buna səbəb fərdiyyətin strukturunda temperamentin tutduğu yerlə bağlıdır. L.S.Vıqotskiyə görə, “hər bir insan orqanizmi özünəməxsusdur, onun özünə xas olan davranışı var. Bununla belə, insanlarda nə qədər fərdi fərqlər olsa belə, onları temperament tiplərinə görə ümumiləşdirmək mümkündür” (64, s. 324)⁴.

Problemlə bağlı M.V.Klarin kiçik məktəblinin harmonik inkişafı, E.M.Quliyev kiçikyaşlı məktəblilərdə idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri baxımından münasibət bildirir. F.Y.Baykov şagirdlərin idrak fəallığının idarə olunması məsələsini öyrənərək qeyd edir ki, buna nail olmanın birinci mühüm şərti təlimə diferensial yanaşmadır. İ.A.Vasilyev idrak fəallığının yaranmasında temperamenti nizamlayan emosiyanın roluna diqqət yetirilməli olduğu bildirilir. Y.G.Venediktova, İ.V.Skilkova kiçikyaşlı məktəblilərin temperament tiplərinin təyini metodikalarını işləyib hazırlamışlar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti -təlim fəaliyyətində kiçikyaşlı məktəblilərdə təzahür edən temperament xassələridir.

Tədqiqatın predmeti kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində temperament tiplərinin nəzərə alınması xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri - təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin temperament xassələrinin nəzərə alınmasının psixoloji vasitələrinin müəyyənləşdirilməsidir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Temperament tipləri haqqında psixoloji nəzəriyyələri araşdıraraq təhlil etmək;
- Təlim fəaliyyətində temperament tiplərinin təzahür xüsusiyyətlərini ayırd etmək;
- Problemin tədqiqi metodikasını işləyib hazırlamaq;
- Kiçikyaşlı məktəblilərin temperament xüsusiyyətlərinin təlim fəaliyyətinə təsirinin psixoloji-pedaqoji problemlərini aydınlaşdırmaq;

⁴ Выготский, Л.С. Педагогическая психология. Москва: Педагогика, - 1991, -480 с.

- Kiçikyaşlı məktəblilərin fərdi üslubunun formalaşmasında temperamentin rolunu öyrənmək;
- Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəallığının temperament tipindən asılılığını öyrənmək;
- Kiçikyaşlı məktəblilərin temperament tiplərinə görə diferensiallaşdırılması üzrə nümunələr işləyib hazırlamaq və təkliflər vermək;
- Qrup işinin temperament tiplərinə görə təşkili yollarını göstərmək;
- Kiçikyaşlı məktəblilərin temperament xassələrinə görə müəllim və valideynlərlə aparılan işin istiqamətlərini göstərmək.

Tədqiqatın metodoloji əsasında P.Hippokrat, İ.P.Pavlov, Q.B.Ananyev, N.Ayzenk, R.Kettel, B.S.Merlin, Y.Strelyau, V.D.Nebilisin, V.M.Rusalov və b. nəzəri fikirləri durur. İstinad etdiyimiz mənbələri temperament haqqında humoral, energetik, genetik, konstitusional, psixofizioloji və psixoloji ideya, konsepsiya və nəzəriyyələr, fərdiyyət və şəxsiyyət nəzəriyyələri, yaş və inkişaf, eləcə də təlim nəzəriyyələri təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

- problem üzrə psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın nəzəri təhlili yolu ilə tədqiqatın metodoloji bazası qurulmuşdur;
- aparılan müşahidələrdə kiçikyaşlı məktəblilərin malik olduqları temperament tiplərinin təzahür xüsusiyyətləri, onların təlim fəaliyyətinə təsiri öyrənilmişdir;
- valideyn, müəllim və psixoloqlarla apardığımız müsahibələrdə problemlə bağlı ilkin faktlar toplanmışdır;
- valideyn, müəllim və kiçikyaşlı məktəblilərdə keçirdiyimiz anket-sorğular vasitəsi ilə şagirdlərin hansı temperament tipinə xas olmaları müəyyənləşdirilmişdir;
- test metodunun tətbiqi bizə kiçikyaşlı məktəblilərin temperament tipləri haqqında apardığımız sorğuların nəticələrinin təkrar müqayisəsi imkanı vermiş, əldə edilmiş nəticələrin daha dəqiq olmasına əminlik yaratmışdır;

- sosiometrik metoddan şagirdlərin sosial statusunun müəyyənəşdirilməsinə temperament xüsusiyyətlərinin təsiri araşdırılmışdır;
- kiçikyaşlı məktəblilərin temperament tipinə görə fərqləri həmçinin onların fəaliyyət məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyət təhlilinə əsaslanmışdır;
- riyazi- statistik metodlar (təsviri statistika, nəticələrin statistik emalı və qrafik təsviri, keyfiyyət təhlili və məzmunun şərh, əldə edilmiş empirik materialların statistik təhlili);
- keçirilən məşğələ, oyun, treninq və konsultasiyalarda kiçikyaşlı məktəblilərdə özünün təlim hərəkətlərini temperament xasələrinə uyğunlaşdırmaq, fərdi üslubunu inkişaf etdirmək, özünüizamlamaq, özünütənzimləmə bacarıqları inkişaf etdirilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan başlıca müddəalar:

1. Kiçikyaşlı məktəblilərin temperament tiplərinin nəzərə alınması işi təlim prosesində reallaşması, onlarda fərdiyyətin, eləcə də fərdi iş üslubunun formalaşması prosesini intensivləşdirir.
2. Pedaqoji prosesdə kiçikyaşlı məktəblilərlə ünsiyyət və münasibətlərin temperament tiplərinə görə tənzimlənməsi onlarda özünüizamlamayı yaxşılaşdırır, özünə əminliyi artırır.
3. Kiçikyaşlı məktəblilərin temperament xasələri haqqında valideyn və müəllimlərin məlumatlandırılması onların fərdi yanaşma təcrübəsini genişləndirir, nəticədə qrupların təşkilində, tapşırıqların verilməsində səmərəlilik təmin olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, psixologiyanın digər problemləri ilə müqayisədə daha az tədqiq edilən temperament problemi kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində müasir metodların köməyi ilə öyrənilmiş, əldə edilmiş məlumatlar müəllim və valideynlərlə birgə müzakirə edilərək nəticələr qarşılıqlı qaydada şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə, təlim tapşırıqlarında nəzərə alınmış, kurikulum təlimi üçün əlverişli diferensiallaşdırma və fərdiləşdirmə yolları müəyyənəşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Əldə olunmuş nəticələr pedaqoji psixologiyanı yeni elmi biliklərlə

zənginləşdirilməsinə, temperament probleminin tədqiqində yeni elmi istiqamətlərin meydana gəlməsinə zəmin yarada bilər. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər və təkliflərdən, tərtib edilmiş nümunələrdən, tətbiq olunmuş üsullar və metodlardan, əldə edilmiş nəticələrdən ibtidai siniflərdə fərdiləşdirmə və diferensiallaşdırmanın aparılmasında, təlim materiallarının daha səmərəli qaydada optimal mənimsənilməsində, inkişafetdirici yolların müəyyənləşdirilməsində, müəllimlərin praktikasında şagirdlərin fəallığının artırılmasında istifadə edilə bilər..

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri qarşısında, Təhsil Problemləri İnstitutunun keçirdiyi elmi-praktik konfranslarda aprobasiya edilmişdir. Tədqiqatdan alınan nəticələr məktəblərdə tətbiq edilmiş, çap olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat adı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Psixologiya və xüsusi təhsil şöbəsi.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 9 yarımfəsli əhatə edən 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

Giriş 12, I fəsil 30, II fəsil 38, III fəsil 23, nəticə 10, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 11 səhifədən, ümumilikdə dissertasiya işi 289329 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın ümumi səciyyəsi “Giriş”-də müvafiq formaya uyğun şərh edilir. Mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, dissertasiyanın obyektinə və predmetinə, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr aydınlaşdırılır, elmi-nəzəri və metodoloji əsasları, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, əldə edilən elmi yeniliklər bildirilir, aprobasiyası, quruluşu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil “Problemin nəzəri məsələləri” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsildə psixologiyanın problemləri içərisində ən qədim tarixə malik olanlardan biri kimi temperament nəzəriyyələri tarixi kontekstdə şərh edilmişdir. Müəllifin apardığı təhlillər əsasında temperament tipləri haqqındakı

nəzəriyyələrin mahiyyətini belə əsaslandırma bilirik ki, bütün bu təhlillərdə başlıca məqsəd temperament xassələrinin müəyyənləşdirilməsidir.

Temperament təlim fəaliyyətinin keyfiyyətindən daha çox kəmiyyətinə, müəyyən zaman çərçivəsində fəaliyyət nəticələrinin hansı həcmdə yerinə yetirilməsinə cavabdehlik daşıyır. “Temperament xassələrinin təzahür xüsusiyyətləri” adlanan ikinci yarımfəsildə müəllif dünya psixologiyasında kiçikyaşlı məktəblilərin temperament xüsusiyyətlərinin təzahürləri haqqında aparılmış təhlilləri, onların nəzərə alınmasının vacibliyi barədə yanaşmaları nəzərdən keçirməklə yanaşı, tədqiqatda müəllimlərə kömək məqsədilə tətbiq etdiyi nümunələri də təqdim edir. Bu nümunələrin, əlbəttə ki, kütləvi tətbiqi müəllimlər üçün çətinliklər yarada bilər, lakin öz işini sevən, şagirdlərdə daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə qısa yolla nail olmaqdan ötrü səy göstərən psixoloq və müəllimlər ondan yararlı ola bilər.

Ona görə də kiçikyaşlı məktəblilərdə təzahür edən temperament xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması həm müəllim və valideynləri, həm də şagirdləri uğura aparan ən səmərəli fərdi yanaşma yoludur.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində temperament tiplərinin nəzərə alınması probleminin tədqiqi metodikası” adlanan II yarımfəsildə kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə temperament tiplərinin təsiri detallı şəkildə araşdırılmış, təlim fəaliyyətində iştirak edən fərdiyyət və şəxsiyyət göstəriciləri ilə variasiyasına diqqət yetirməyin vacibliyi vurğulanmışdır.

Müəllifə görə uşağın fərdi xüsusiyyətlərinin, ilk növbədə temperament tipinin müəyyən edilməsi pedaqoq üçün problem yaradan məsələdir. Təlim və tərbiyənin fərdiləşməsi müəllimdən şagirdin yaş xüsusiyyətləri və fərdi quruluşu haqqında xüsusi biliklər və praktik (diaqnozlaşdırma) bacarıqlar tələb edir. Bu halda şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinin psixoloji xarakterini təsnifləşdirmək asan olur. Apardığımız təhlil göstərir ki, fərdi yanaşmanın ən qısa və doğru yolu şagirdlərin temperament xüsusiyyətlərini öyrənmək, təlim-tərbiyə işini bu zəmində qurmaq, fərdi iş üslubunu inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün fərdiliyin diaqnostikası ən qısa və səmərəli yoldur.

Müəllifə görə, təlim materiallarının fərqli qavranılması və öyrənilməsi şagirdlərin fərdi-tipoloji xüsusiyyətləri, iş qabiliyyətləri, id-

rak imkanları, informasiyanı qavrama və təhlil etmə xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı fənlərə maraqları ilə bağlıdır. Bütün bunlar kiçikyaşlı məktəblilərin fərdiyyətinin, eyni zamanda, fərdi üslubunun formalaşmasında temperament xüsusiyyətlərinin rolunu aydınlaşdırmağı zəruri edir. Çünki, müasir təhsildə, hər bir şagirdin şəxsiyyətinə fərdi yanaşıldığı, onlarla qrup işinin aparıldığı bir dövrdə zəruri elmi faktların əldə edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Kiçikyaşlı məktəblilərin temperament tiplərinə görə diferensiaslaşdırılması” adlanan II fəsil isə müəllifin apardığı təhlil onu göstərir ki, fərdi yaşamanın ən qısa və doğru yolu şagirdlərin temperament xüsusiyyətlərini öyrənmək, təlim-tərbiyə işini bu zəmində qurmaq, fərdi iş üslubunu inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün fərdiliyin diaqnostikasi ən qısa və səmərəli yoldur.

Təhlillərdən belə aydın olur ki, fərdi üslub fərdiyyətin təbii quruluşu ilə bağlı olmalıdır. Temperament xüsusiyyətlərinə əsaslanmayan fərdi üslub davamlı ola bilmir. Bu halda şagirdin öz vaxtından səmərəli istifadə etmək, uğur qazanmaq imkanı da məhdudlaşır. Ona görə də kiçikyaşlı məktəblilərdə fərdi üslubun formalaşmasında temperament amili nəzərə alınmalıdır. Bu sahədə müəllimlərin lazım olan bilik və praktik bacarıqlara yiyələnməsi zəruridir.

Temperament xassələri əsəb sisteminin xassələri və digər bioloji amillərlə yüksək səviyyədə korrelyasiya olunur. Bundan əlavə, həmin xassələr irsi mənşəli olub nəsildən-nəslə ötürülür. Temperament xassələri həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində də üzə çıxır. Nəzərə alınmalıdır ki, uşaqların bəziləri inkişafetdirici optimal təsirlərə dözürlü, situasiyanın yaratdığı qıcıqlayıcıya təmkinlilik göstərir, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün stimulun gücləndirilməsinə daxili maraq olur. Digərləri isə bu imkan və maraqlardan uzaqdırlar. Onlar inkişafetdirici təsirlərə qarşı laqeydlik nümayiş etdirir, bu sahədə göstərilən hər hansı kənar təsiri onun şəxsiyyətinə, sağlamlığına təcavüz kimi qiymətləndirirlər. Belə uşaqlar çətin tərbiyə olunanlar qrupuna aid edilir və onlarla xüsusi metodlarla iş aparmaq lazım gəlir.

Ona görə də kiçikyaşlı məktəblilərdə təzahür edən temperament xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması həm müəllim və valideynləri, həm də şagirdləri uğura aparan ən səmərəli fərdi yanaşma yoludur.

Müəllifə görə, təlim materiallarının fərqli qavranılması və öyrənilməsi şagirdlərin fərdi-tipoloji xüsusiyyətləri, iş qabiliyyətləri, idrak imkanları, informasiyanı qavrama və təhlil etmə xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı fənlərə maraqları ilə bağlıdır. Bütün bunlar kiçikyaşlı məktəblilərin fərdiyyətinin, eyni zamanda, fərdi üslubunun formalaşmasında temperament xüsusiyyətlərinin rolunu aydınlaşdırmağı zəruri edir. Çünki, müasir təhsildə, hər bir şagirdin şəxsiyyətinə fərdi yanaşıldığı, onlarla qrup işinin aparıldığı bir dövrdə zəruri elmi faktların əldə edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Kiçikyaşlı məktəblilərdə münasibətlərin temperamentə görə qiymətləndirilməsi” adlanan II-ci fəslin 3 cü yarımfəsilə aparılan təhlillərdən müəyyən etmək olur ki, təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin qrup fəaliyyətində temperamentin rolu vardır. Onun təsiri şagirdlərin davranışının qurulmasında, hərəkətlərin sürətində, intensivliyində və digər xassələrində ifadə olunur. Daha çox melankolik tipli şagirdlərin qrup fəaliyyətində problemlər yaşanır.

Şagirdlərlə qrup seçimlərinin səbəbləri ilə bağlı aparılan söhbətlər, verdiyi suallar, o cümlədən, onların qrupdakı birgəfəaliyyətinin müşahidəsi bizə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verdi ki, heç də kiçikyaşlı məktəblilərin qrup münasibətləri tam olaraq onların temperament tipindən asılı deyildir. Bu asılılıqlar özünü bir neçə istiqamətdə göstərdi:

- əgər şagirdin temperament tipinin faiz göstəriciləri daha çox fleqmatik, yaxud melankolikə yaxındırsa, onların operativ əməliyyatların aparılması lazım gələn tapşırıqların həllində sanqvinik və xolerik tipli həmyaşdqları ilə münasibətlərdə özlərini da rahat hiss edir, onların köməyinə arxalanır, qrupun uğurlarına əminlik hiss eirlər;

- şagirddən azhəcmli, lakin diqqət, mərkəzləşmə tələb edən, yazılı təqdimatlar tələb olunan tapşırıqların həllində qruplaşmada səbrli, sakit, təmkinli həmyaşıda daha çox güvənilir;

- şagirdlər azhəcmli, lakin diqqətin mərkəzləşməsini tələb edilən yazılı təqdimatların həllində səbrli, sakit, təmkinli həmyaşıda (qrup üzvünə) daha çox güvənir və ehtiyac duyurlar.

- qrup münasibətlərinə temperament tipi ilə yanaşı xarakter və qabiliyyətlərin də təsiri olduğundan uşaqların müstəqil qruplaşmaların-

da fikir dəyişmələri olur, onlar hansı tapşırıqlarda kimlərlə quruplaşmanın daha əlverişli olmasını qərarlaşdırmaqda çətinlik çəkirlər, bu halda üstünlük xarakter uyğuluğu olan həmyaşıdlara verilir.

“Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin təşkilinin temperament xassələrinə görə tənzimlənməsi” adlanan III fəsil üç yarımfəsildən ibrətdir. “Kiçikyaşlı məktəblilərin özününizamlamasında temperament tiplərinin rolu” adlanan birinci yarımfəsildə müəllif kiçikyaşlı məktəblilərdə özününizamlamanın necə baş verməsini öyrənməkdən ötrü sistemli müşahidələr aparmışdır. Şagirdin məktəbdə təlimdəki uğurlarının əsasında duran, temperament tipi ilə bilavasitə əlaqədə olan özününizamlama kiçik məktəbli yaşı dövründən başlayaraq vüsətlə inkişaf edir. Ona görə də kiçikyaşlı məktəblilərdə özününizamlamanın inkişaf etdirilməsi tədqiqatda əsas vəzifələrdən biri olmuşdur.

Tədqiqatda ümumilikdə 237 nəfər olmaqla Bakı şəhəri 314 sayılı, Zəngi liseyi və Neftçala şəhəri 1 sayılı tam orta məktəblərin ibtidai sinif şagirdləri iştirak etmişdir. Eksperiment 6 ay ərzində 100-ü qız, 137-si oğlan olmaqla cəmi 237 III sinif şagirdləri üzərində aparılmışdır. Tədqiqat zamanı 314 sayılı orta məktəbin 3^a, 3 d və Neftçala şəhər 1 sayılı tam orta məktəbin 3^b siniflərini nəzarət və 314 sayılı orta məktəbin 3^b, 3^c, 3^e, 3^a bölünmüşdür. Qrupların seçərkən sinifdəki şagirdlərin sayı, cinsi nisbi şəkildə nəzərə alınmışdır. Tədqiqatda iştirak edən siniflərdə dərs qrup şəkildə aparılmışdır. Nəzarət qrupuna aid olan siniflərdə dərsin təşkili zamanı yaradılan qruplarda şagirdlər təsadüfi şəkildə seçildiyi halda, eksperiment qrupuna aid siniflərdə isə yaradılan qruplarda şagirdlərin temperament tipləri nəzərə alınmışdır. Nəzarət və eksperiment qruplarında şagirdlərin yarımilliklər üzrə təlim müvəffəqiyyəti nəzərə alınmışdır. Alınmış nəticələri cədvəldə qeyd edərək onların əsasında təhlil apardıq.

Eksperimentdə istifadə olunan asılı olan və asılı olmayan dəyişikliklər müəyyən edildikdən sonra, IBM SPSS (Statistical Package for the Social Science) versiya 23 paket proqramı ilə asılı olan dəyişənlərin normal paylanma və homogen olub-olmadığı yoxlanıldı. Asılı dəyişənlərin normal paylanmasını müəyyən etmək üçün Kolmoqorov-Smirnov testindən, homogenliyi müəyyən etmək üçün isə Levens testindən istifadə olundu. Asılı olmayan

dəyişənlərin normal paylandığı və homogenliyi təsdiqlənəndən sonra eksperiment nəticələrinin t-test vasitəsi ilə yoxlanıldı.

Eksperiment üçün istifadə olunan kontrol və eksperiment qruplarının sayının fərqli olmasını nəzərə alaraq qruplar üzrə I yarımilliyin qiymətlərini analiz etdik. (Cədvəl 1.)

Cədvəl 1.

Nəzarət və eksperiment qrupların I yarımillik qiymətlərinin analiz edilməsi üçün aparılan müstəqil dəyişən t-test nəticələri.

Qruplar(I yarımilliyin qiymətləri üzrə)	N	\bar{X}	Sy	Df	t	p
Nəzarət qrupları	59	4,2881	0,72041	235	1,785	,076
Eksperiment qrupları	178	4,0843	0,77290			

Cədvəl 1.-dən görüldüyü kimi nəzarət qrupun və eksperiment qrupun ortalamaları 4,2881 və 4,0843-dur. Bu ortalamaya qiymətlərin nəzarət və eksperiment qrup arasında ($t=1,785$, $p=0,76$) ciddi fərq olmadığını göstərir ($p>0,05$).

Eksperiment aparıldıqdan sonra kontrol və eksperiment qruplarında yenidən II yarımilliyin qiymətləri müəyyən edilmişdir. Sonra II yarımilliyin qiymətləri ilə I yarımilliyin qiymətləri fərqi tapılıb. Yenidən kontrol və eksperiment qrupların yarımilliklər üzrə bal fərqlinin analiz edilməsi üçün t-testdən istifadə edilmişdir. Cədvəl 2.-də nəticələr göstərilib.

Cədvəl 2.

Nəzarət və eksperiment qrupların yarımilliklərin qiymətləri arasındakı fərqlin analiz edilməsi üçün aparılan müstəqil dəyişən t-test nəticələri.

Qruplar(yarımilliklər üzrə balların fərqi)	N	\bar{X}	Standart yayınma əmsali	df	t	p	η^2
Nəzarət qrupları	59	-0,0169	0,22679	235	-3,345	,001**	0,45
Eksperimet qrupları	178	0,1461	0,35417				

Cədvəl 2.-dən göründüyü kimi nəzarət qrupun və eksperiment qrupun ortalamaları -0,0169 və 0,1461-dur. Bu ortalama qiymətlər nəzarət və eksperiment qrup arasında ($t=-3,345$, $p=0,01$) ciddi fərq olduğunu göstərir ($p<0,05$). Bu fərqi dərəcəsini müəyyən etmək üçün eta kvadratı (η^2) da hesablanmışdır. Eta kvadratı 0,00 ilə 1.00 arasında dəyişir. 0, 01-ə qədər kiçik, 0,01-dən 0,06-ya qədər orta və 0,06-dan 0,14-ə qədər böyük dərəcəni ifadə edir. Yuxarıdakı t test analizində də eta kvadratı ($\eta^2=0,45$) orta dərəcəni ifadə edir. Bu işə istifadə olunan üsulun təsir gücünü orta kimi dəyərləndirmək.

2.5. cədvəlində eksperimentə cəlb edilmiş I sinif şagirdləri temperament tiplərinin ekstravertlik və introvertlik əlamətlərinə görə diferensiallaşdırılmışdır.

“Temperament tiplərinin nəzərə alınması üzrə müəllim, valideyn və kiçikyaşlı məktəblilərin əlaqəli işinin təşkili” adlanan eksperimental hissədə tədqiqatçı valideynlər və müəllimlərin şagirdlərlə münasibətlərində temperament tipləri baxımından dəyişmələr yaratmaq üçün psixoloji konsultasiyaların təşkilinə üstünlük vermişdir. Müəllifə görə keyfiyyətli və səmərəli, məqsədayənəlməmiş metodologiyası, eləcə də proseduru düzgün qurulmuş psixoloji konsultasiya müəllim və valideynlərin kiçikyaşlı məktəblilərin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri haqqındakı təsəvvürlərinə təsir göstərərək onlarda konstruktiv dəyişmələr yaratmağa qadirdir.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində göstərilir ki, fərdilik özünün komponentləri, xassələri, təsir imkanları, ətraf aləmə uyğunlaşma qabiliyyəti və məhdudluğu olan, özündə fərdiliyin etnogən, irsi, milli, regional, sosial amillərini birləşdirən bütöv bir sistemdir. Fərdilik - elastiklik xassəsinə malikdir, lakin ondan kənarında formalaşan sosial keyfiyyətlər fərdiliyə nə qədər yaxın olsalar da, bu sistemə tam daxil ola bilmir. Yalnız ayrı-ayrı situasiyalarda bu quruluşlardan vasitə kimi istifadə olunur. Bu baxımdan fərdiliyin tərbiyəsinin realıq kimi qəbul edilməsi, hər hansı xassənin psixoloji təzyiqlə sosial tələblərə uzun müddət tabe edilməsi mümkün deyildir.

Tədqiqat nəticələri sözləməyə imkan verir ki, məktəb təcrübəsində şagirdlərin fərdiliyinin qorunub saxlanması müasir pedaqoji psixologiyanın mühüm tələblərindən biri kimi irəli sürülür. Bu sahədə, ilk növbədə aydınlaşdırılmalı və diqqət mərkəzində saxlanıl-

malı olan sahə - temperamentdir. Temperament nəzəriyyələrində də fərdiliyə xas olan mürəkkəb, çoxcəhətli psixoloji xassələr məhz ona aid edilir.

Temperament psixikanın məzmun tərəfini: fəaliyyətin formal-dinamik aspektini, sürətini, enerjisini, dəyişkənliyini, çevikliyi, mütəhərriqliyini, reaktivliyini, istiqamətini ifadə edir. Bu baxımdan, temperament uşağın psixoloji xüsusiyyətlərinin elə uyğun cəhətlərini özündə birləşdirir ki, onun enerji dinamik imkanlarını daha optimal şəkildə paylayaraq istifadə edə bilər. Temperament xassələri universal olub həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində üzə çıxır. Bu xassələr əsəb sisteminin xassələri və digər bioloji sistemaltı amillərlə yüksək səviyyədə korrelyasiya olunur. Bundan əlavə, həmin xassələr irsi mənşəlidir, nəsildən-nəslə ötürülür.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində temperamentə bu fəaliyyətin qiymətləndirilməsi meyarından yanaşmaq düzgün olmaz. Davranışın məzmunu, şəxsiyyət xassələri, onun inkişaf səviyyəsi tərbiyə yolu ilə müəyyən olunur. Temperament - yalnız psixikanın bu və digər əlamətlərinin formalaşması şəraitidir. Davranışın pərakəndəliyi tərbiyə yolu ilə müəyyən olunur və tərbiyə edilir. Uşağın istər davranışındakı çatışmazlıqlar, istər təlimə maraqsız münasibəti və bu sahədə üzləşdiyi çətinliklərin temperament xassələrilə ciddi əlaqəsi yoxdur. Kiçikyaşlı məktəblilərə fərdi yanaşmanın ən qısa və doğru yolu uşaqların maraqlarının məzmununu, qabiliyyətlərinin səviyyəsini öyrənməklə yanaşı təlim-tərbiyə işini temperament xassələrinə görə şagirdləri fərdiləşdirmə və diferensiallaşdırma əsasında qurmaqdır. Bunun üçün onlara fərdi yanaşma ən qısa və səmərəli yoldur. Halbuki, hər bir şagirdə fərdi yanaşma yollarını bilmək məktəb uğurlarının əsas şərtidir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin temperamenti xüsusiyyətləri onların düşünmə sürətindən başlayaraq bu prosesləri müşayiət edən emosional-iradi reaksiyalara qədər bir çox psixi fenomenləri əhatə edir. Bununla belə, təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi təlim hərəkətlərinin gücündən və tezliyindən deyil, keyfiyyətindən və məhsuldarlıq səviyyəsindən asılıdır. Burada temperament xassələrinə uyğun olaraq intellektual proseslərin tempini sürətləndirən psixoloji treninqlər, əqli inkişafetdirici oyunlar, ciddi qurulmuş təlim və s. təşkili mühüm

amildir. Belə şəraitdə beyin strukturlarının daha təkmil formaları fəallaşır.

Tədqiqat bir daha sübut etmişdir ki, hazırkı dövrdə şagirdlərin oxumaq, fənlərlə, elmi biliklərlə bağlı yeni informasiya almaq marağının olmaması, xüsusilə intellektual passivlik halları tədris prosesinin təşkili ilə bağlıdır. Hesab edirik ki, bu problemi tədris fəaliyyətinin optimal qaydada qurulmasını bu yollarla həll etmək mümkündür:

- a) şagirdlərdə fənlərin öyrənilməsinə motivasiya yaratmaqla;
- b) tədris prosesində öyrədilən mövzuları fənnin tərkib hissəsi kimi, digər mövzularla əlaqəli şəkildə təqdim edərək keçirilən mövzulara maraq yaratmaqla;
- c) idrakı fəallaşdırılmasına özünüdərkətmənin özünüreallaşdırmanın mühüm vasitəsi olmasına əminlik yaratmaqla;
- d) idrak fəallığının özünütam ifadə səviyyəsində qurulmasına, yaradıcı mahiyyət kəsb etməsinə nail olmaqla;
- e) tədris-tərbiyə prosesində tolerant, humanist mühit təşkil etməklə;
- ə) temperament xassələrini nəzərə alınması zamanı şagirdin adət etdiyi iş sürətinin dəyişdirilməsini planlı aparmaqla.

Təcrübə göstərdi ki, təlimdə daha etibarlı yol uşağın fərdi-tipik üslubuna müvafiq metodların seçilməsidir. İşin belə təşkili bir neçə mərhələdən keçir: özünüizamlamanın müvəffəqiyyətli həllinə nail olmaq; uşaqda öz çatışmazlıqlarını dəf etmək meyli yaratmaq; ətraf aləmlə fəal qarşılıqlı münasibət yaratmaq üçün vərdiş, bacarıq mənimsətmək; xarici təsirlərə adekvat münasibət bildirmək üçün hərəkət tərzini seçmək; temperament çatışmazlıqlarına üstün gəlməyin mümkünlüyünə inam hissi yaratmaq.

Fərdi yanaşma yalnız pedaqoqun bu sahədə ortaya çıxan suallara cavab verə bilməsi şərti ilə pedaqoji prinsip sayıla bilər: fərdiliyin təbiəti, onun dəyişən, dəyişmə ehtimalı çox və ya az olan tərəfləri, yaxud, sabit cəhətləri və s. Müxtəlif təlim situasiyasında müəllim müvəffəqiyyət əldə etməyə imkan verən bu təzahürləri görməyi, ona müvafiq vasitə seçməyi bacarmalıdır.

Həmçinin, tədqiqat zamanı aydın oldu ki, təlim müvəffəqiyyəti uşaqlara müsbət təsir göstərir. Təfəkkürün müxtəlif növlərinə, fikri proseslərə, ağılın keyfiyyətinə, səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması

qabiliyyətinə və ümumi inkişafa imkan yaradır. Bununla yanaşı fərdi fərqlərin parametri fərdilik haqqında tam və dəqiq məlumat verə bilmir. Tədqiqat, sabit psixoloji parametr hesab olunan temperamentin yalnız çox qarışıq olmayan tiplərində, məsələn daha çox xolerik, daha çox fleqmatik və s. də belə fərdi fərqlərin stabil tərəfini, ziddiyyətli tərəfləri, çatışmazlıqları üzə çıxarmışdır. Bu fərqlər onların davranışını, psixoloji tempini və müxtəlif fəaliyyətlərdəki fəallığını, refleksiyasını, eləcə də yaşlıların qiymətləndirmələrini əsaslandırır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Temperament haqqında təlimlər və onların psixoloji səciyyəsi// - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi əsərlər, -2015. № 2, -s. s 29-33.
2. Kiçik yaşlı məktəblilərin temperament xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə zəruri edən səbəblər //-Bakı: ADU-nun Elmi Əsərləri, -2016. № 4, s 301.
3. Temperament tipləri haqqında psixoloji nəzəriyyələr. // -Bakı: Pedaqoji Universitet xəbərləri, -2015, № 3, s 394-398.
4. Учет биосоциального характера индивидуальности в учебной деятельности. // Азимут научных исследований; педагогика и психология. -2016, Том 5, №4, s 328.
5. Kiçik yaşlı məktəblilərin qrup münasibətlərinə temperament xüsusiyyətlərinin təsiri // -Bakı: Psixologiya jurnalı, -2015, № 2, s 52-61.
6. Kiçik yaşlı məktəblilərin temperament tiplərinin onların təlim fəaliyyətinə təsiri //Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və müasir təhsil konsepsiyaları. Beynəlxalq elmi konfransın materialları., - Naxçıvan, -2014, -s 193.
7. Temperament tiplərinin xüsusiyyətləri və pedaqoji prosesə onun təsiri.// Azərbaycan təhsil quruculuğunun prioritetləri: müasir yanaşmalar. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. -Naxçıvan, - 2015, s 292-293.
9. Kiçik yaşlı məktəblilərin temperament xüsusiyyətlərinin formalaşmasında müəllimin rolu // Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və müasir təhsil konsepsiyaları. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. -Naxçıvan, -2014, s 193-195

10. Temperament tiplərinin xüsusiyyətləri və pedaqoji prosesə onun nəzərə alınması rolu // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX respublika elmi konfransının materialları,- Bakı, - 2015, s 268-270.
11. Pedaqoji fəaliyyət prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin rolu. Azərbaycan təhsilində strateji hədəflər və pedaqoji elmlərin qarşısında duran vəzifələr. Respublika elmi konfransının materialları.- Bakı, -2015, s 187.
12. Kiçik yaşlı məktəblilərin temperament xüsusiyyətlərinin formalaşmasında müəllimin rolu // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi konfransının materialları,- Bakı, - 2016, s 428-429.
13. Temperament kiçikyaşlı məktəblilərin özünütənzimləmə prosesinin əsas amili kimi // Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Təhsildə tarixilik və müasirlik” X Ümumrespublika elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı, - 2018, s 25.
14. Təlim fəaliyyətində fərdiliyin temperament göstəriciləri. // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI respublika elmi konfransının materialları, - Bakı, - 2017, s 217.
15. Kiçikyaşlı məktəblilərdə özünütənzimləmə və temperament xassələri arasında əlaqə // Gənc alimlərin I beynəlxalq elmi konfransı.- Gəncə - 2016., s 93.
16. Kiçikyaşlı məktəblilərin fərdi üslubunun formalaşmasında temperament xüsusiyyətlərinin rolu // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXII respublika elmi konfransının materialları, - Bakı, - 2018, s 427-420
17. Fərdiyyətin biososial xarakterinin təlim fəaliyyətində nəzərə alınması // Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi konfransı. Bakı Mühəndislik Universiteti. – 2019. s 1385.
18. History of temperament theories// İnternational european conference on interdisciplinary scientific researches – III. - 2021,Comrat, Moldavia. s-257.
19. Şəxsiyyətin temperament xassələrinin cinsi fərqləri // İnternational world women conference II. – 2021, Bakı, s- 198-203

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 14⁰⁰-da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.43 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1148, Bakı şəhəri, Z. Xəlilov küçəsi 23, Əsas bina.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 iyun 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.04.2022
Kağız formatı: 60x84 1/16
Həcm 42000 işarə
Tiraj:100